

УДК 316

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНЦЕПЦІЇ ЖИТТЄВИХ ШАНСІВ РАЛЬФА ДАРЕНДОРФА

Майструк Н.О. ,*к.с.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи*

В статье речь идет о трансформациях в социально-политической сфере, связанных с формированием гражданского общества, реализацией жизненных шансов для как можно большего числа людей и гражданских прав для тех категорий, которые остаются дискриминированными, а также с обновлением организованного социального движения, развитием демократии и формированием новых политических лидеров, элит и т.д.

In the article transformations in social and political zones, which connects with formation of society's citizens, realization of life's chances for so much more quantity of society's members and citizen's right of categories, which is stayed discriminated, also with organized social movement's renovation, democracy's developing and new political leaders' and elite's formation and ect. are researching.

У статті йдеться щодо трансформацій у соціально-політичній сфері, які пов'язані з формуванням громадянського суспільства, реалізацією життєвих шансів для якомога більшої кількості членів суспільства та громадянських прав тих категорій з них, які залишаються дискримінованими, а також з оновленням організованого соціального руху, розвитком демократії та формуванням нових політичних лідерів, еліт тощо.

Ключові слова: соціальний конфлікт, конфліктологічна парадигма, громадянське суспільство, життєві шанси

Як відомо, одним з важливіших напрямів досліджень сучасності є висвітлення трансформаційних процесів, які викликають багато суперечностей та досліджуються різними парадигмами, у тому числі і конфліктологічною. Засновником сучасної конфліктології у Західній Європі та найбільш яскравим її представником вважається Ральф Дарендорф. Протягом усього свого життя вчений намагався поєднувати наукову та державницьку діяльність у різноманітних міжнародних установах.

Тому проблеми аналізу сучасності, механізмів оновлення суспільства були пріоритетними для німецького соціолога, економіста. У передмові до монографії "Сучасний соціальний конфлікт: есе про політику свободи" (1988 р.) автор характеризує мету своєї праці як спробу пояснити зміст сучасного суспільства на підставі свого практичного досвіду.

Вчений, досліджуючи рушійні сили сучасного західного суспільства, намагаючись проаналізувати перспективи його розвитку, дає всебічну характеристику сучасному соціальному конфліктові. "Сучасний соціальний конфлікт – це антагонізм прав і їхнього забезпечення, політики й економіки, громадянських прав і економічного зростання" [1, с.14].

У центрі уваги вченого знаходиться така найважливіша, і "традиційна" для представників конфліктологічної парадигми проблема, як співвідношення політики й економіки в життєдіяльності соціуму.

Аналізуючи їхнє співвідношення, вчений зазначає, що розходження між ними полягає в тому, що політичні процеси засновані на діях людей, в той час, як економічні протікають природним шляхом. Політика формується та відбувається в інститутах, економіка ж на ринках. Це не виключає незапланованих політичних конфліктів або свідомих реформ щодо підтримки економічного розвитку. Фактично сама "сінь" вищезгаданого розмежування полягає в тому, щоб знову звести воєдино політику й економіку.

Взаємини політики й економіки в суспільстві аналізуються вченим крізь призму життєвих шансів і свободи в суспільстві. Більш того, прогрес суспільства вимірюється числом людей, що отримують доступ до ринків, до активної суспільної діяльності, до шансів, що є в розпорядженні всього суспільства. Таким чином, як відзначає соціолог, поняття життєвих шансів виступає провідним для нашого розуміння сучасності. Дарендорф нагадує, що поняття "шанси" використовував і Вебер, коли казав про те, що для вільного, відкритого суспільства крім наявності чисто формальних умов діяльності, необхідні ще і шанси, що розуміються як щось більше, ніж передумови дії, і все ж таки менше, ніж фактичні дії. Таким чином, мета політики свободи формулюється вченим у вигляді девізу – більша кількість життєвих шансів – більшої кількості людей.

Поняття "життєві шанси" у працях раннього періоду творчості визначалося

соціологом як сума сприятливих можливостей, наданих суспільством індивідові або позиція, яку він займає у суспільстві. При цьому, згідно Дарендорфу, вільне суспільство, по-перше, не нав'язує індивідам способи реалізації життєвих шансів і, по-друге, прагне до постійного розширення життєвих шансів [1, с.7]. У працях більш пізнього періоду вчений вносить деякі уточнення у визначення цього поняття. Отже, *життєві шанси можуть бути визначені як функція опцій і лігатур*.

Опції – це окремі специфічні комбінації прав і їхнього забезпечення. "Людям потрібний доступ до ринків, до процесів прийняття політичних рішень і до можливостей культурного вираження, але у всіх цих галузях їм повинно бути надане багато найрізноманітніших шансів вибору. Суспільство, що не володіє ані першим, ані другим, не може бути назване цивілізованим" [1, с.34].

Однак життєві шанси лише частково є опціями, інша ж їхня частина пов'язана з координатами, усередині яких опції набувають змісту. Такою єдиною системою координат чи **лігатурами**, за Дарендорфом, є глибинні культурні зв'язки, що дозволяють людям знайти свій шлях у світі опцій.

Епоха модерну принесла із собою руйнування всіх старих структур. Буржуазія, у цьому сенсі, зіграла величезну революційну роль. Там, де вона досягала панування, були зруйновані усі феодальні, патріархальні відносини. Сучасність, таким чином, є по своїй суті розривом з лігатурами колишніх часів. Як зазначав Вебер, процеси зародження капіталістичного суспільства супроводжуються зломом традиційних форм, процвітанням не тільки науки і техніки, але й виникненням держави взагалі, у сенсі політичного інституту, з раціонально складеною конституцією, раціональним правом і керуванням, яке було орієнтоване на раціональні правила – закони [2; 3]. Отже, епоха модерну, з одного боку, відкриває нові життєві шанси. З іншого боку, виникає питання: чи залишаються які-небудь глибинні зв'язки, у той час, коли зникає все застаріле, застійне? На думку Дарендорфа, такими специфічними, сучасними лігатурами є лігатури громадянського суспільства. Світ прав та їхнього забезпечення, політики й економіки, не може існувати сам по собі; і те, і інше повинно бути укорінене у суспільстві. *Свобода спочиває на трьох стовпах – конституційній державі (демократії), ринковій економіці та громадянському суспільстві*. Таким чином, громадянське суспільство, яке є винятково продуктом цивілізації, призначене для заповнення вакууму між державною організацією й

атомізованими індивідуальними структурами.

Необхідно помітити, що життєві шанси ніколи не розподіляються в суспільстві рівномірно. Їхній розподіл обумовлений структурами підпорядкування, що існують у будь-якому суспільстві. Конфлікти сучасного суспільства, у цьому контексті, пов'язані саме із реалізацією життєвих шансів.

Так, зокрема, ми не знайомі з таким суспільством, у якому різні гендерні групи – чоловіки, жінки, діти й інші категорії населення мали б рівні права і користувалися рівним їх забезпеченням. Причина цього явища укорінена в тому, що будь-якому суспільству доводиться координувати безліч завдань, різні інтереси і здібності людей. Соціолог протягом усієї своєї творчості повторює думку про те, що суспільство в його уявленні – це, насамперед, нормоутворення. Нормування ж означає установлення визначених критеріїв оцінки (диплом про освіту, різні досягнення, заслуги тощо). Впровадження таких критеріїв означає не тільки те, що ними визначаються поведінка, здібності та завдання людей, але і те, що існують інстанції, що можуть вводити критерії в дію і застосовувати санкції. Вони можуть створювати закони, нагороджувати і карати. А це і є пануючі, владні інстанції. Таким чином, суспільство, за Дарендорфом, означає панування, а панування, у свою чергу, означає нерівність, що породжує конфлікти, які слугують джерелом прогресу, у тому числі, розширенню життєвих шансів.

Підводячи підсумок своїм міркуванням, Дарендорф зазначає, що джерелом класового конфлікту слугують структури панування, що більше не мають абсолютного характеру традиційної ієрархії. Його тема – життєві шанси. У той момент, коли ці шанси будуть зв'язані не з правами, а лише з їхнім забезпеченням, соціальний конфлікт набуде нової форми. Поки цей момент не досягнутий ніде і, імовірно, ніколи не буде досягнутий; але центральним поняттям, що дозволяє його визначити, є громадянські права.

Ще одна особливість сучасного соціального конфлікту зв'язана із зовнішніми і внутрішніми межами громадянських прав. Зовнішні межі виникли в процесі формування національних держав, у яких володіння громадянськими правами й обов'язками пов'язувалося з приналежністю до певної соціальної спільноти і, насамперед, – до нації. "Citizenship", статус громадянина, означає безумовно, у першу чергу визначену кількість прав, що не залежить ані від походження і соціального статусу, ані від певної поведінки. Хоча права

і складають сутність громадянського статусу, однак, існують ще й обов'язки, які є також безумовними (обов'язок підкорятися законам, сплачувати податки, військовий обов'язок тощо). Слід підкреслити, що наприкінці ХХ століття змінилася і сама галузь дії громадянського статусу. Мова йде про подвійну проблему включення/виключення, проблему приналежності до громадянського співтовариства. Предметом таких конфліктів слугує проблема соціального включення деяких груп, що без сумніву фізично належать до даного суспільства, наприклад, чорношкірих і жінок. Так, рух 60-х рр.. ХХ ст., метою якого було усунення всякої агрегації впритул підійшов до тієї межі, за якою починається неконтрольоване насильство. Однак, по зауваженню Дарендорфа, незважаючи на визнання успіхи такої боротьби, у даний час збереглася, так звана позитивна дискримінація, тобто свідоме висунення на певні посади представників обділених категорій. Жіночий же рух, на думку соціолога, у своєму розвитку проходив схожі етапи, але домігся більш значних результатів. Рух суффражисток зв'язав вимогу громадянських прав з питанням про виборче право і, вже після Першої світової війни, домігся успіху в більшості розвинених країн. Однак дискримінація жінок, що перетворює їх у "громадян другого класу", зберігається і у сьогоденні. Її форми витончені і малопомітні, але чітко виявляється їхня дія [4].

Отже, можна констатувати, що вихід громадянського статусу на сцену історії зробив вибуховий ефект. Групи, що завоювали для себе права участі, продемонстрували готовність захищати їх. Таким чином, боротьба за повне членство в громадянському суспільстві перетворилася в одну з найбільших тем сучасного соціального конфлікту.

Процес перетворення самого громадянського статусу у високорозвинених відкритих західних суспільствах у багатобічний, гарантований статус, у сенсі вищого втілення життєвих шансів, відбувся не як спокійний, "безболісний процес зростання", а як конфліктний. Конфлікти розгорталися відразу навколо двох аспектів громадянських прав: ефективного поширення на утиснені в соціальному відношенні групи і доповнення громадянських прав новими елементами. Обидві проблеми були невіддільними одна від одної.

Продовжуючи свою думку, вчений відзначає, що сучасне соціальне перетворення трансформувало форми нерівності і породжували ними конфлікти.

Так, якісні політичні розмежування минулого стали тепер кількісними економічними дистанціями між людьми, причому це відбулося спочатку в результаті самої революції модерну, а потім у результаті змін усередині сучасного світу. Тобто, сучасний соціальний конфлікт пов'язаний з дією нерівності, що обмежує повноту громадянської участі людей соціальними, економічними і політичними засобами. Що ж виступає основною причиною обмеження громадянських прав сьогодні?

По-перше, це не санкціонована юридично, але діюча практично влада традиційних панів. По-друге, виникнення нових меж прав, які, хоча і не мають юридично обов'язкового характеру, але створюють перешкоди на шляху до всезагальних громадянських прав (реальні прибутки, різні форми дискримінації, обмеження мобільності, затруднення участі).

Що ж означає розширення громадянських прав для класових структур? Таке розширення, у сенсі просування громадянських прав з юридичної галузі в політичну, а потім у соціальну, за Дарендорфом, являє собою також процес "класового загасання", зм'якшення класового конфлікту.

Громадянський статус, безсумнівно, знаменує найглибші зміни в соціальних умовах і помітний прогрес у сенсі розширення людських опцій. Однак, сам по собі він не призводить до створення громадянського суспільства, будучи в той же час, його істотним елементом. Громадянське суспільство ("Bürgergesellschaft") як життєве середовище свободи, має наступні специфічні ознаки:

по-перше, – це різноманіття його складових. У такому суспільстві існує маса організацій та інститутів, у яких люди можуть реалізувати різні компоненти своїх життєвих інтересів;

по-друге, – автономія багатьох організацій та інституцій. При цьому під автономією, насамперед, розуміється незалежність від владного центру. Там, де є достатньо розвинена автономія спільнот, самоврядування може стати частиною громадянського суспільства. Інститути, що фінансуються державою, наприклад, університети, теж можуть бути автономними. Однак, як зауважує Дарендорф, автономія буває міцнішою, якщо спирається на особистісну ініціативу членів організації і, як правило, на приватну власність. Дрібні та середні підприємства є складовими частинами громадянського суспільства тією ж мірою, що і фонди, союзи й об'єднання. Джерела і форми автономії

громадських організацій – центральна тема при створенні громадянських суспільств;

по-третє, це – особлива, "громадянська" поведінка людей, що асоціюється з такими поняттями, як терпимість, ввічливість і ненасильство. У даному випадку мова йде вже про інший, особистісний аспект громадянського статусу – про громадянську свідомість. Громадянин, у даному сенсі, не запитує, що для нього можуть зробити інші, особливо держава, а робить власними зусиллями [1, с.61-62].

Які ж тенденції сучасності, загрожують громадянському суспільству понад усе у сьогоднішні?

По-перше, – це небезпека аномії. Люди втрачають опору, що укорінена у глибинних культурних зв'язках; зрештою вже все йде не так, все стає рівнозначно, а отже – байдуже. Часи аномії – це часи крайньої непевності у повсякденності. У цей час чутні заклики до "закону і порядку", актуалізуються спогади про колишню теплоту старих соціальних взаємозв'язків, оживлюється діяльність аферистів і спокусників.

По-друге, – це небезпеки націоналізму і фундаменталізму. "Національне почуття й евангелізм – не самі рядові речі, але вони і не являють собою небезпеки для конституції свободи. Існують, однак, більш абсолютні їхні версії, що суперечать всім елементам життєвих шансів...і недвозначно вступають з ними в боротьбу. Крайній націоналізм і войовничий фундаменталізм не терплять ані різноманіття, ані автономії громадянського суспільства, не кажучи вже про його цивілізованість" [1]. Однак, найголовнішою проблемою все ж таки є економічні наслідки прояву цих тенденцій.

Суперечності сучасності будуть врегульовані тільки тоді, коли всі люди будуть мати рівні громадянські права. Соціолог зазначає, якщо соціалізм і можливий в одній країні, хоча й у цьому випадку він не функціонує, але громадянське суспільство в одній країні у точному сенсі слова не можливе. Поки громадянське суспільство знаходиться в національних кордонах, воно по необхідності зв'язано з відносинами, нормами і правилами виключення, що порушують принципи громадянського статусу і заснованого на ньому суспільства. Тому, зазначає соціолог, необхідно світове громадянське суспільство.

У цьому ж контексті Дарендорф дає оцінку так званій "громадянській війні між бідними і багатими країнами". Заперечуючи проти застосування поняття "класова боротьба" до відносин між першим і третім світом, соціолог, проте, вважає

неприпустимими і несумісними з цінностями цивілізованого світу громадянських прав і економічного зростання існування такої кількості "найбідніших з бідних" людей (2 мільярди).

Політичні зміни, згідно Дарендорфу, припускають наявність низки умов: діяльності більш-менш організованого соціального руху, який у деяких випадках може включати політичну партію; ситуації, коли зміни назріли й у той же час мається латентна можливість консенсусу; погодженості настроїв і дій більшості, що значною мірою обумовлені особистістю лідера. У цьому контексті соціолог розглядає проблему класу та еліти і зауважує, що класи можуть виконати свою роль за ініціюванням та орієнтацією соціальної зміни, тільки якщо їхні інтереси будуть втілені в діях організованої групи – еліти. "Еліти рекрутуються з вузького соціального кола; у їхніх представників схожий життєвий шлях і життєвий досвід; більшість з них закінчували ті самі університети за тими самими спеціальностями; вони знають один одного й у багатьох відносинах говорять однією мовою" [1, с.77-78]. У той же час члени гомогенних еліт здатні на прийняття неординарних радикальних рішень і, отже, на врахування та сприйняття інтересів соціальних сил. У цьому контексті Дарендорф зауважує, що, чим більше людина впевнена в собі в силу своєї приналежності до еліти, тим менш оборонний характер носить її поведінка, і в силу цих характеристик, вона більш відкрита впливові інтересів і дії імпульсів соціальних сил. Тому, на думку соціолога, однорідні еліти як носії соціальної зміни ефективніші, ніж плюралістичні.

Розвиваючи далі проблему політичних змін, Дарендорф зіставляє свої вихідні позиції з концепцією бюрократії Вебера, яка була розроблена ним у контексті демократії і лідерства. Точка зору Вебера на проблеми демократії, на думку Дарендорфа, трохи обмежена, однак, безсумнівно, цікава. "Макс Вебер показує нам, що модель, яка складається із соціальних сил, у тому числі соціальних класів, що визначають енергію і напрямок зміни, і еліт, що приводять свої інтереси у відповідність з вимогам моменту, занадто проста. При цьому обмежений характер їй додає аж ніяк не тільки природа еліт; ..."нервові" еліти, як правило, боягузливі; мужність, необхідна для реформ, вимагає наявності почуття власного достоїнства. Серйозніша, однак, бюрократична небезпека" [1, с.81]. Наприклад, бюрократія може паралізувати посередника між народом і владою – парламент, звівши його

діяльність до "порожньої говорильні", де депутати можуть нескінченно просторікувати про свої труднощі і без надій на які-небудь результати. Крім того, парламент може також виродитися в одну з ниток напівкорпоративістського, напівбюрократичного клубка, в якому всі ініціативи змінюються до невпізнанності і тому ніякі нововведення не здійснюються. Погроза подібної бюрократизації існує скрізь. При цьому бюрократизація парламенту веде до розчарування "народу" у політичних інститутах і призводить до зародження нових соціальних рухів, що незабаром зіштовхуються з аналогічними проблемами і, що, у підсумку, спричиняє кризовий стан соціуму.

"Два процеси ведуть до утворення так званого демократичного мінімуму. Один являє собою введення думок та інтересів народу в політичну систему, інший – контроль над правителями та їхньою адміністрацією. Коли блокується або демократичне висування, або демократичний контроль, за цим впливає конституційна криза" [1, с.82]. Таким чином, демократичний мінімум, як зауважує Дарендорф, – це не здійснення деякої прекрасної мрії, а найнадійніший спосіб здійснення перетворень без революційних вибухів. І, у такому сенсі демократія є найбільш ефективною формою правління, щоб запобігти останніх. З іншого боку, якщо в країнах, що демонструють наявність демократичного мінімуму, "шум" перевищує визначений поріг, це не ціна демократії (у сенсі великих тимчасових витрат), а симптом омани.

Дарендорф зауважує, що, розглядаючи проблему лідерства, Вебер показує, ту роль, яку в суспільному житті відіграють інновації, ініціатива, творчі здібності "політиків по покликанню". Їх відрізняють такі основні якості – пристрасть, почуття відповідальності, окомір.

На думку Дарендорфа, поняття "демократія" недостатньо повно відбиває специфіку політичної системи сучасних західних суспільств. "Вільні, відкриті суспільства мають потребу в трьох речах: політичній демократії, ринковій економіці і громадянському суспільстві. Відносини між цими трьома стовпами волі складні і найчастіше не піддаються організації. Мабуть, можна сказати, що громадянське суспільство – найнадійніший якір свободи, а демократія – найнаочніше її вираження" [1, с.99]. Однак, як зауважує Дарендорф, демократія – поняття багатокілірне, тому більш вдалим, з його погляду, є визначення "конституція свободи", яке було сформульовано Ф.фон Хайеком, та, що співвідносить свободу як мету прийнятих

рішень з конституційними засобами досягнення цієї мети і включає наступні положення:

- принципи законності, що гарантують громадянські права і рівноправність усім членам громадянського суспільства;

- демократія наділяє громадян правом голосу, правом контролю і критики, протесту;

- керівництво забезпечує рухливість суспільства й оберігає його від бюрократичних тисків. Співвідношення демократії і лідерства допомагає зберегти відкритість громадянських суспільств;

- економічне зростання, не складає безпосередній елемент конституції свободи, але у комбінації з іншими компонентами і при їхній безпосередній присутності підтримує громадянське суспільство з відкритими структурами.

Дарендорф відзначає, що в сучасних розвинених суспільствах повинні бути створені "правила, за якими розвиваються і дозволяються конфлікти груп, що сперечаються, і конфліктирозбіжних інтересів (правова держава, конституція); повинні бути методи перетворення переваг і глибинних потреб керованих в ефективний контроль над правлячими ("демократичний мінімум"); повинні бути центри, а також носії ініціативи, готові до пошуку нових рішень (керівництво)" [1, с.99]. Присутність всіх елементів, на думку Дарендорфа, є вкрай необхідним, оскільки для сучасного статте вільного суспільства немає нічого небезпечнішого, ніж догма, а її можуть породити як довільна влада, так і бюрократична стагнація.

Суттєвим гальмом на шляху демократичного суспільства став тоталітаризм. Аналізуючи проблему його виникнення на прикладах сталінського режиму в Радянському Союзі та націонал-соціалізму в Німеччині, Дарендорф характеризує це явище як повне знищення всіх традиційних структур, що обумовлює неможливість як його просування до громадянського суспільства, так і повернення до традиційного зразка. При цьому тоталітаризм, вихідною сировиною для якого виступає несумісність між привілеями без сенсоутворюючого контексту і громадянських прав без закріплення в культурі, виконує деструктивну роль модернізації, однак, не починає здійснювати її позитивну програму. Не можна не погодитися з думкою Дарендорфа про те, що для опису цього типу правління найбільш вдалим є "психопатологічні поняття", оскільки тоталітарні лідери штовхають цілі нації на

колективне самогубство та удаються до масових знищень. Однак, тоталітарна влада не здатна утримуватися протягом тривалого історичного періоду, вона веде або до стабільного стану, що ліквідує сам рух, або до катастрофи, найчастіше у вигляді військових конфліктів. Дарендорф відзначає, що існує низка досліджень феномена тоталітарної влади (Л.Шапіро, Х.Арендт, Ф.Науманна), однак, на його думку, немає єдиної концепції, яка б пояснювала її причини і генезис. Такі ознаки, як – підміна колишніх соціальних структур безструктурним "масовим" суспільством, атомізація та ізоляція індивідів – це скоріше наслідки встановлення тоталітарної влади, що для підтримки свого панування створює хаос, беззаконня, анархію. Дарендорф відзначає, що як показав досвід нацистської Німеччини, лідери тоталітарної влади «рекрутувалися» з визначених груп нижчих прошарків, що ніколи не були інтегровані в суспільство, із дрібних незалежних хазяїнів і ділків, яких рівною мірою турбували як організований капітал, так і організований робітничий клас, зі службовців, нездатних примирити свої запити з реальним статусом, з тих, консервативних і традиціоналістських елементів, що хотіли б бачити світ без сучасної політики.

Таким чином, підсумовує Дарендорф, не класи і не громадяни уможливили підйом націонал-соціалізму, а "дезорієнтовані ізгої, що були відторгнуті і старим і новим", і представляли вони собою не атомізовані маси однаків, а безрідні, неприкаяні групи.

Література

1. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы: Пер. с нем. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – 288 с.
2. Dahrendorf R. Zu einer Theorie des sozialen Konflikts // Theorien des sozialen Wandels. – Königstein, 1979. – S. 108–123.
3. Dahrendorf R. Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der Industriellen Gesellschaft. – Stuttgart: Enke Verlag, 1957. – 270. S.
4. Darendorf R. Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen Zur Politik der Freiheit im 21 jahrhundert. – Munchen.: Verlag C H Beck oHG, 2003. – S. 156.